

И. И. АРТЕМЕНКО

Итоги и перспективы развития археологической науки на Украине

Резюме

Статья посвящена подведению итогов археологических исследований в Украинской ССР в годы X пятилетки. Дан анализ развития основных направлений археологической науки, издательской деятельности Института археологии АН УССР.

Намечены основные задачи развития археологической науки в XI пятилетке и на ближайшее будущее.

В. М. ГЛАДИЛІН

Дослідження палеоліту на Україні та їх перспективи

Протягом 1976—1980 рр. на території Української РСР відкрито й досліджено нові палеолітичні пам'ятки, продовжувалось вивчення виявлених раніше поселень, розроблялись важливі методичні, методологічні та історико-теоретичні проблеми палеолітичної науки, вийшли з друку узагальнюючі монографії й зведення з палеоліту окремих регіонів.

Вперше на Україні виявлено ашельські комплекси в стратиграфічному заляганні. До недавнього часу джерелознавча база з цього періоду в республіці та й у межах Європейської частини СРСР в цілому була недостатньою. Нечисленні домустьєрські пам'ятки були репрезентовані тут перевідкладеними поодинокими знахідками або, за винятком також перевідкладених матеріалів Житомирського місцезнаходження, кількісно невеликими зібраннями, позбавленими геологічного обґрунтування. Ці матеріали засвідчували лише сам факт відносно раннього освоєння людиною території України, але були непридатні для більш розгорнутих і ґрунтовних заключень. Звідси — уривчастий, збіднілий характер відтворюваної картини ранніх етапів розвитку людського суспільства в південній половині Східної Європи. Довгий час залишалися нерозробленими питання стратиграфії і періодизації ашелю на цій території, еволюції й локальних проявів місцевих домустьєрських кам'яних індустрій, господарства й побуту найдавніших мешканців краю. Багато в чому уможлидними й гаданими були розробки проблеми часу та напрямків первісного розселення людей на Руській рівнині. Повисало у повітрі й важливе питання про генетичну підоснову місцевих мустьєрських індустрій, загальні закономірності і локальні особливості переходу від ашельської та мустьєрської епохи в Східній Європі.

І зараз ще ці проблеми далекі від розв'язання. Втім завдяки новим відкриттям стало можливим більш конкретно й на більш міцній фактологічній основі підійти до відтворення картини початкової пори становлення людського суспільства на Україні й прилеглих територіях.

Нещодавно багаторічні інтенсивні пошукові роботи Закарпатської палеолітичної експедиції Археологічного музею АН УРСР увінчалися відкриттям унікальної пам'ятки стародавньої історії — багаточарового палеолітичного місцезнаходження Королеве Виноградівського райо-

¹ Гладилін В. Н., Солдатенко Л. В., Моця А. П. Закарпатская палеолитическая экспедиция.— АО, 1974 г. М., 1975; Гладилін В. Н. Итоги пятилетних исследований Закарпатской палеолитической экспедиции.— В кн.: Новейшие открытия советских археологов. Тезисы докладов конференции, посвященной 250-летию АН СССР. Киев, 1975; Гладилін В. Н., Моця А. П., Солдатенко Л. В., Ткаченко В. И. Закарпатская

ну Закарпатської області (рис. 1) ¹. Тут у багатометровій суглинистій товщі з сьома викопними ґрунтами, що підстеляється ґюнецьким та ґюнц-міндельським алювієм давньої тераси р. Тиси, виявлено 15 культурних горизонтів — сім ашельських (рис. 2; 3), шість мустьєрського часу (рис. 4) і два з індустрією перехідного від мустьє до пізнього палеоліту й виробами початкової пори пізньопалеолітичного періоду. Природничі дані — геоморфологічні та геостратиграфічні спостереження, фізико-хімічні характеристики відкладів, палеопедологічні особливості викопних ґрунтів, результати палінологічних й палеомагнітних досліджень, термомюнісцентні визначення віку суглинків, склад мікротеріо-

Рис. 1. Королевське палеолітичне місцезнаходження. Вигляд з південного заходу.

фауни з алювію тераси, а також техніко-типологічні показники колекцій кам'яних виробів дозволяють віднести найдавніший, нижній, культурний горизонт пам'ятки до часу щонайменше 500 тис. років тому. Зараз це найбільш давня пам'ятка в Європейській частині СРСР, найбільш раннє свідчення появи людини на цій території. За кількістю культурних нашарувань ашельської й мустьєрської епох, чіткістю стратиграфії, численністю археологічних матеріалів, наявності комплексів, перехідних від ашеля до мустьє та від мустьє до пізнього палеоліту Королевське місцезнаходження не має собі рівних не лише на Україні і в Радянському Союзі, але й в більш широких територіальних межах. Стратифікований характер пам'ятки, унікальна повнота представленої на ній культурно-хронологічної колонки ашельського й мустьєрського часу, масовість зібраних колекцій кам'яних виробів, нарешті, її розташування в географічному центрі Європи, на стику двох палеолітичних ареалів — центральноєвропейського й східноєвропейського — все це робить Королевське місцезнаходження опорним у вивченні палеоліту Південного Заходу Європейської частини СРСР й суміжних середньоєвропейських країн. З відкриттям цієї пам'ятки з'явилася рідкісна можливість простежити еволюцію техніки обробки каменю культурно єди-

палеолітическая экспедиция.— АО, 1975 г. М., 1976; *Гладилин В. Н., Кухарчук Ю. В., Сиглиный В. И. и др.* Закарпатская палеолітическая экспедиция.— АО, 1977 г. М., 1978; Там же. Исследования Королевского раннепалеолітического местонахождения.— АО, 1978 г. М., 1979; *Гладилин В. Н.* Королево — опорный памятник раннего палеоліта в Закарпатье.— В кн.: Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг. Тезисы докладов XVII конференции Института археологии АН УССР. Ужгород, 1978; *Гладилин В. Н.* О времени возникновения позднего палеоліта в Европе.— В кн.: Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Тезисы докладов XVIII конференции Института археологии АН УССР. Днепропетровск, 1980.

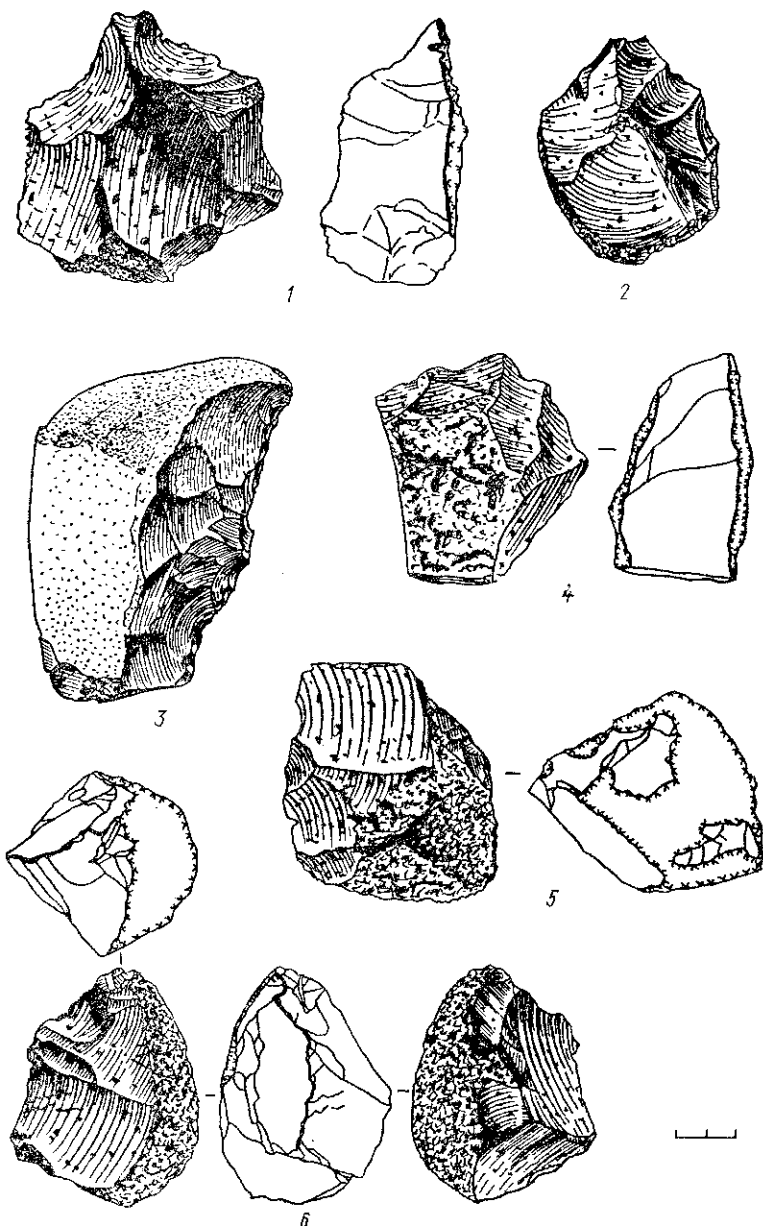

Рис. 2. Королевс. Культурні горизонти VII (1) та VI (2—6). Чопери. Ашельська епоха.

ного ранньопалеолітичного населення протягом довгого відрізка часу — від давнього ашелю до мустье, а далі, вже на іншій етнокультурній основі, — від мустье до пізнього палеоліту.

Останнім часом почав вимальовуватися пласт давніх ранньопалеолітичних індустрій в Криму. Довго лишалася загадкою відсутність тут ашельських комплексів — явище, що різко контрастує з різкою численністю в цьому районі мустьєрських пам'яток. Було висловлено припущення, що домустьєрські пам'ятки слід шукати в Криму не в гротах та під навісами, які утворилися тут у своїй більшості відносно пізно, а на високих терасах. Припущення це невдовзі підтвердилося. Розвідками А. О. Щепинського 1976—1977 рр. у зоні міжгрядового пониззя,

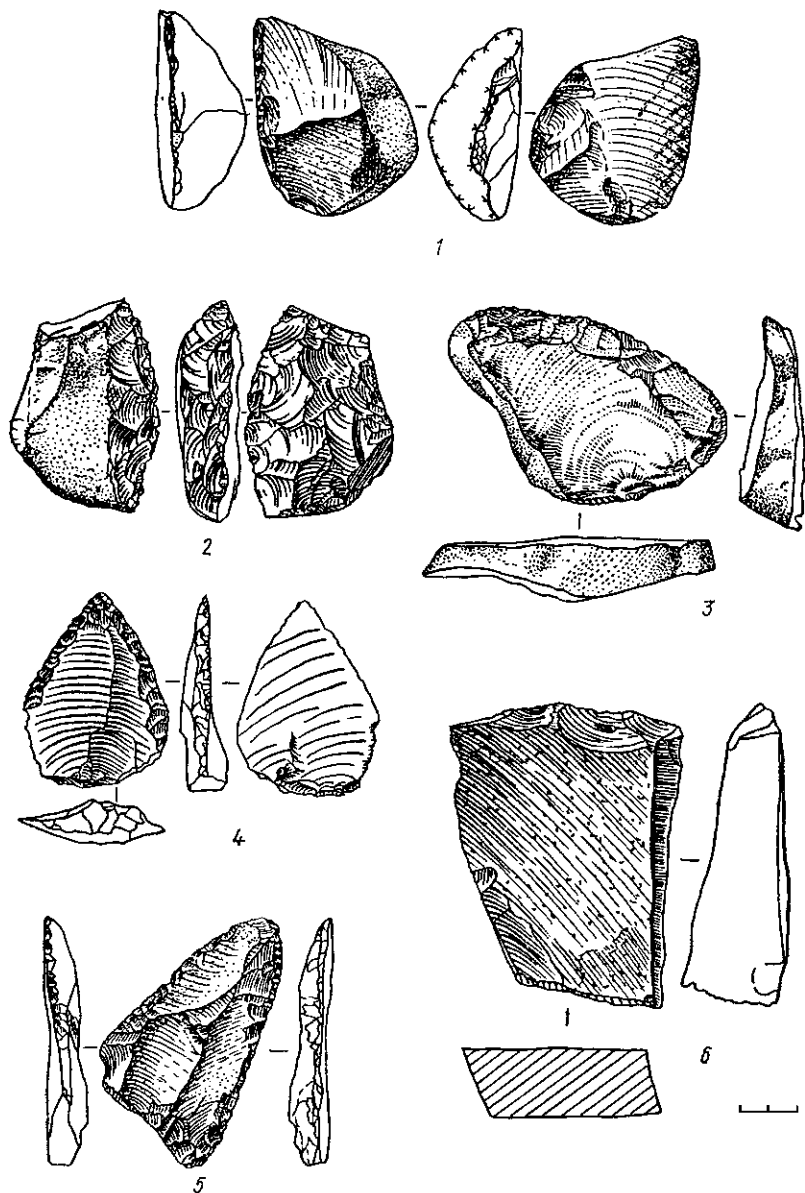

Рис. 3. Королеве. Культурні горизонти VI (1—3) та V (4—6). Скребла і ножі (1—3, 5), гостроконечник (4), січка (6). Ашельська епоха.

що розділяє Головне та Середнє пасмо Кримських гір, у південно-західному та південно-східному Криму виявлено 15 пунктів з архаїчним крем'яним інвентарем². Датування місцезнаходжень утруднено через відсутність геологічних і палеонтологічних прив'язок. Ускладнює це також неясність виробничого профілю пам'яток. На основі вибіркового підйомного матеріалу важко визначити, чи вони є залишками стоянок чи майстернями, де провадилася тільки первинна обробка кременю, виготовлення заготовок для двобічно оброблених знарядь. Не виключено, що груба обробка останніх, що надає їм примітивного, архаїчного ви-

² Щепинский А. А. К вопросу об ашеле в Крыму.— В кн.: Исследование палеолита в Крыму. Киев, 1979, с. 85—106.

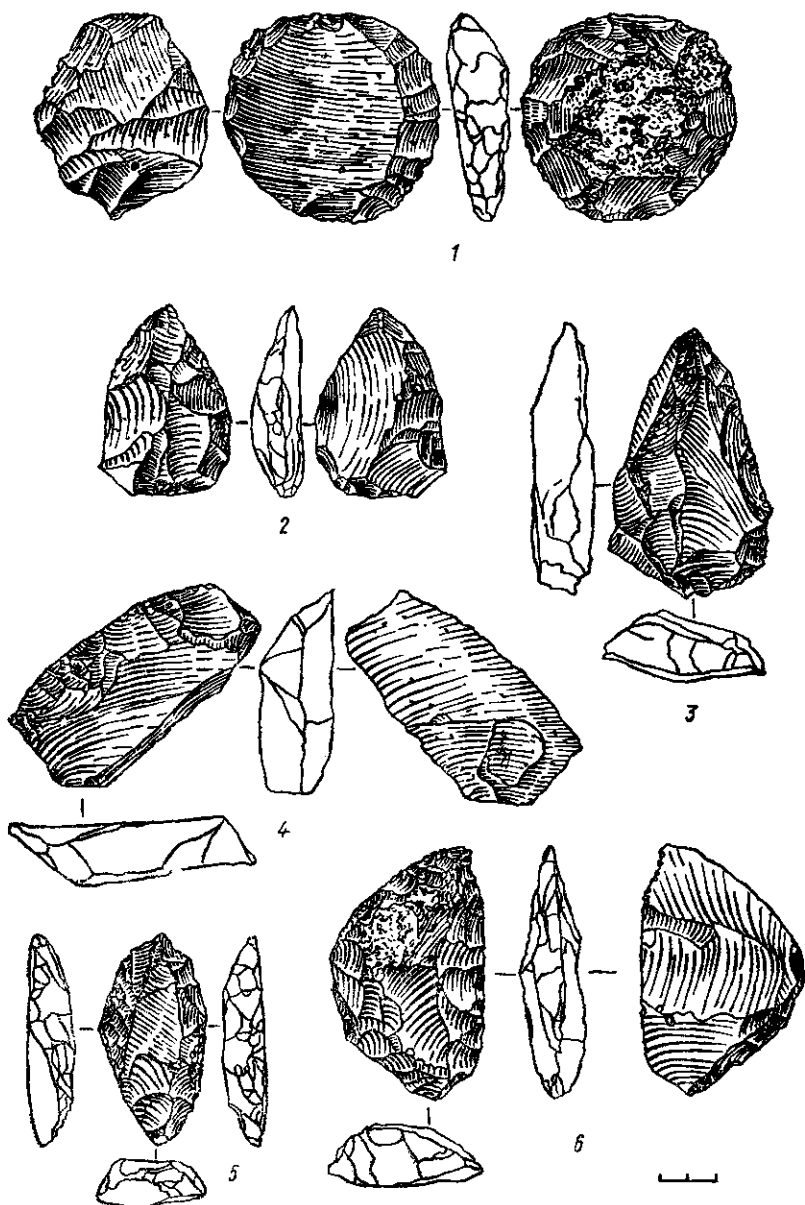

Рис. 4. Королеве. Культурні горизонти II (3—6) та III (1, 2). Левалуазький нуклеус і знятий з нього відщеп (1), гостроконечник (2), ножі і скребла (3—6). Мустье.

гляду, обумовлена саме їх незавершеністю як напівфабрикатів. Та як би то не було, поки що єдиним репером для визначення віку нових кримських індустрій можуть бути лише дані співставлення їх з іншими матеріалами. Паралелі їм простежуються, з одного боку, в мустьєрських комплексах ак-кайської культури Східного Криму (Ю. Г. Колосов)³, від яких їх відрізняє архаїчність набору і менш досконала обробка типологічно близьких двобічних знарядь, з другого — в матеріалах «пізнього ашелю» та раннього «мікоку» півночі ФРН і НДР. Спіраю-

³ Колосов Ю. Г., Телегін Д. Я. Вивчення кам'яного віку на Україні.— Археологія. 1978, 26, с. 23; Шепинский А. А. К вопросу об ашеле..., с. 101.

чись на ці порівняння можна припустити, що вони відносяться до часу перехідного від ашельської до мустьєрської епохи і, мабуть, характеризують матеріальну культуру частини центральноєвропейських колективів, які переселилися наприкінці ріського зледеніння або на початку ріс-вюрмського міжльодовиков'я в Крим. Отже, підтверджуються здогади про єдину або близьку генетичну підоснову мустьєрських пам'яток Східного Криму та «мікоку» Центральної Європи, висловлені ще до відкриття архаїчних кримських комплексів ⁴.

У минулому п'ятиріччі значно поповнився список мустьєрських пам'яток на Україні. Яскраві масові колекції мустьєрських виробів зібрано під час досліджень вже згадуваного Королевського місцезнаходження на Закарпатті ⁵. Найбільш ранні, ріс-вюрмські та ранньовюрмські комплекси цієї пам'ятки виросли з місцевої ашельської підоснови, більш пізні, що походять з двох верхніх мустьєрських горизонтів (II, I), відносяться до кола центральноєвропейських індустрій з іншими культурними традиціями обробки каменю (рис. 4).

Велика група нових мустьєрських пам'яток виявлена Закарпатською палеолітичною експедицією неподалік Королевого поблизу сіл Чорна, Новоселиця і Хижа Виноградівського району ⁶. Зараз на Закарпатті відомо вже понад 40 пунктів з мустьєрськими знахідками. Закарпатський регіон, який ще недавно являв собою суцільну білу пляму на карті раннього палеоліту України, перетворився завдяки ціленаправленим пошукам Закарпатської Палеолітичної експедиції на один з найбільш вивчених ареалів розселення мустьєрської людини в Європейській частині СРСР і на території суміжних з заходу держав Центральної Європи. Відкривається перспектива наукового виходу радянських фахівців на базі вітчизняних ранньопалеолітичних пам'яток у проблематику палеоліту сусідніх західноєвропейських територій. Зроблено й перші кроки в цьому напрямку ⁷.

У Подністров'ї поряд з продовженням О. П. Чернишом досліджень класичних молододських стоянок ⁸ і Кормані ⁹, на яких виявлено нові мустьєрські житла з кісток тварин, зібрано великі колекції крем'яних виробів, знайдено лопатку мамонта з гравіровкою. М. К. Анисюткін відкрив й розкопав на значній площі нове багатoshарове мустьєрське поселення Кетроси із залишками житлової будівлі ¹⁰. Комплекс крем'яних

⁴ *Гладилин В. Н.* Проблемы раннего палеолита..., с. 145, 146, 150.

⁵ *Гладилин В. Н.* Королево-опорный памятник..., *Солдатенко Л. В.* Культурно-хронологическое подразделение мустье Закарпатья.— В кн.: Археологические исследования на Украине...

⁶ *Солдатенко Л. В.* Памятники зубчатого мустье в Закарпатье.— В кн.: Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Тезисы докладов XVIII конференции Института археологии АН УССР. Днепрпетровск, 1980 г.; *Солдатенко Л. В.* Новые палеолитические памятники в Закарпатье.—АО, 1978 г. М., 1979, с. 404.

⁷ *Солдатенко Л. В.* Пам'ятки раннього палеоліту Угорщини.—Археологія, 1979, 31, с. 3—15.

⁸ *Черныш А. П., Грибович Р. Т., Накельский С. К.* Исследования мустьерских слоев многослойной стоянки Молдова I.—АО, 1977, М., 1978, с. 398; *Черныш А. П., Грибович Р. Т.* Исследования мустьерских слоев стоянки Молодова I.—АО, 1978 г. М., 1979, с. 421; *Черныш А. П.* Исследования нижних слоев стоянки Молодова I в 1976—1977 г.—В кн.: Археологические исследования на Украине... Ужгород, 1978, с. 25—26; *Черныш А. П.* Исследование мустьерских поселений стоянки Молодова I в 1978—1979 гг.—В кн.: Археологические исследования на Украине... Днепрпетровск, 1980, с. 25—26; *Черныш А. П.* О времени возникновения палеолитического искусства в связи с исследованиями 1976 г. стоянки Молдова I.—В кн.: У истоков искусства. Новосибирск, 1978, с. 18—23.

⁹ Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV. М., 1977.

¹⁰ *Анисюткин Н. К., Майстренко С. А., Павлов П. Г.* Работы Дарабанского отряда Днестровской палеолитической экспедиции.—АО, 1977 г., М., 1978, с. 290; *Анисюткин Н. К., Павлов П. Г.* Работы Дарабанского отряда.—АО, 1978 г. М., 1979, с. 289; *Анисюткин Н. К.* Мустьерская стоянка Кетросы в Среднем Приднестровье.—БКИЧП, 1978, № 48, с. 137—147; *Анисюткин Н. К.* Жилой комплекс мустьерского поселения Кетросы в Поднестровье.—В кн.: Первобытная археология. Поиски и находки. Киев, 1980, с. 38—46.

виробів цієї пам'ятки знаходить близькі аналогії, з одного боку, в левалуа-мустьєрських колекціях Закарпаття, а з другого — в матеріалах мустьєрських горизонтів молодовських стоянок, посідаючи між цими територіально віддаленими пам'ятками проміжне місце як за віком, так і за техніко-типологічними показниками, що свідчить про генетичний зв'язок між закарпатськими й дністровськими левалуа-мустьєрськими індустріями¹¹.

Ряд мустьєрських пам'яток відкрито останнім часом в інших районах України: на Тернопільщині¹², в Донбасі й Приазов'ї¹³.

Нові важливі дані одержано з мустьє Східного Криму. Кримською палеолітичною експедицією під керівництвом Ю. Г. Колосова тут продовжувались дослідження багаточисельних мустьєрських стоянок Заскельна V, VI, IX, стоянки в гроті Пролом та відкритих місцезнаходжень у Красній балці та в урочищі Сари-Кая¹⁴. Під час розкопок було зібрано численні колекції мустьєрських виробів, виявлено нові неандертальські поховання, одержано цінні дані для побудови культурно-хронологічної колонки мустьє Криму. Здобуті матеріали відносяться до двох своєрідних археологічних культур мустьєрського часу: ак-кайської та кіїк-кобинської.

Ознайомлення з мустьєрськими пам'ятками поблизу м. Білогірська увійшло до програми спільного радянсько-французького польового семінару «Динаміка взаємодії природного середовища й доісторичного суспільства», що відбувся 1978 р. у Криму та на Кавказі. Учасники семінару знайомилися із стратиграфією стоянок Заскельна V і VI, колекціями кам'яних виробів, залишками неандертальських поховань, заслухали повідомлення спеціалістів з питань, пов'язаних з оглянутими стоянками. Було констатовано велике значення мустьєрських пам'яток Східного Криму для вивчення раннього палеоліту півдня УРСР й реконструкції природного середовища Кримського півострова в мустьєрську добу.

Розширилась у минулій п'ятиріччі також джерелознавча база з пізнього палеоліту республіки. Важливе значення мало при цьому відкриття на Закарпатті комплексів початкової пори пізнього палеоліту.

З деякого часу в археологічній науці панує уява про відносно пізнє й практично одночасне зародження пізньопалеолітичних індустрій на величезних просторах Європи та Близького Сходу (інтерстадіал хенегелю-подградем — початок вюрма II альпійської схеми). Більш ранні прояви пізньопалеолітичних прийомів обробки каменю на Близькому Сході на початку вюрму («преоріньяк») звичайно розглядаються як винятковий феномен, що раптово й несвоєчасно з'явився та швидко згас, не відігравши ніякої ролі у становленні культури пізнього палеоліту¹⁵. При цьому повністю ігнорується така особливість людського суспільства, як нерівномірність його розвитку, зумовлена в докласових формаціях кінцем різницею в природному оточенні первісних колективів.

¹¹ *Гладилин В. Н.* Королево — опорный памятник..., с. 16; *Анисюткин Н. К.* Мустьєрская стоянка Кетросы..., с. 147.

¹² *Сытник А. С.* Новая мустьєрская стоянка в Тернопольской области.— В кн.: Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг. ..., с. 20—21. *Сытник А. С.* Исследования палеолита на Тернопольщине.— АО, 1978 г. М., 1979, с. 409—410.

¹³ *Колесник А. В., Привалов А. И.* Мустьєрская стоянка Звановка.— АО, 1978 г. М., 1979, с. 341—342.

¹⁴ *Колосов Ю. Г.* Ак-кайские мустьєрские стоянки и некоторые итоги их исследования.— В кн.: Исследование палеолита в Крыму. Киев, 1979, с. 33—56; *Колосов Ю. Г.* Новая мустьєрская стоянка в гроте Пролом.— В кн.: Исследование палеолита..., с. 157—171; *Якимов В. П., Харитонов В. М.* К проблеме крымских неандертальцев.— В кн.: Исследование палеолита..., с. 56—66.

¹⁵ *Григорьев Г. П.* Начало верхнего палеолита и происхождение. Л., 1968; *Коробков И. И.* Палеолит Восточного Средиземноморья.— В кн.: Палеолит Ближнего и Среднего Востока. Серия «Палеолит мира». Л., 1978.

Нові дані дозволяють інакше підійти до проблеми часу, загальних закономірностей та локальних особливостей становлення індустрій пізнього палеоліту в Європі.

Під час останніх досліджень Королевського місцезнаходження виявлено два нових культурно-хронологічних комплекси, відмінних за своїми техніко-типологічними показниками від інших місцевих палеолітичних індустрій¹⁶. Обидва комплекси простежені в чітких стратиграфічних умовах — на різних рівнях у суглинку між двома верхніми викопними ґрунтами, віднесеними за сумою природних даних відповідно до ріс-вюрму й брьорупу. Стратиграфічно нижче (низи суглинку над ріс-вюрмським похованим ґрунтом) та вище (контакт брьорупського викопного ґрунту і суглинка над ним) залягають культурні горизонти з мустьєрськими індустріями. Техніка первинного розщеплення каменю в обох нових комплексах призматична. Відмінності між ними проявляються лише в наборі знарядь. Більш ранній комплекс характеризується приблизно однаковим співвідношенням мустьєрських (скребла, здебільшого атипові) та пізньопалеолітичних форм (різці, різчики, вістря, скребачки); на більш пізньому етапі (пізньопалеолітичні виробы, переважно скребачки, нерідко досить досконали) переважають (рис. 5). Комплекси генетично пов'язані й, можливо, виростають з місцевого мустьє. Перший з них, давніший, може розглядатися як перехідний від мустьєрської епохи до пізнього палеоліту, другий, молодший, — як пізньопалеолітичний. Нові матеріали Королевського місцезнаходження дають можливість змістити час зародження пізньопалеолітичних індустрій в Європі у передбрьорупський відрізок вюрму, тобто щонайменше на 20—30 тис. років углиб, ніж це загально прийнято.

З інших польових досліджень пізнього палеоліту в республіці можна відзначити відкриття нових пам'яток на Херсонщині¹⁷ та в Донбасі¹⁸. Відновилися після довгої перерви розкопки Гінцівської стоянки¹⁹. Продовжено також дослідження на всесвітньо відомому завдяки роботам І. Г. Підоплічка Межирицькому пізньопалеолітичному поселенні²⁰.

Значні успіхи були досягнуті українськими палеолітознавцями у другій половині 70-х років у розробці кардинальних методологічних та історико-теоретичних проблем.

Велике значення в стимулюванні інтересу до теоретичних розробок, у підведенні підсумків та визначенні шляхів розв'язання назрілих проблем мала стаття С. М. Бібікова «Перспективні теоретичні розробки в радянській археології»²¹, в якій порушено широке коло вузлових теоретичних питань сучасного палеолітознавства: про головне діалектичне протиріччя в первісну епоху, рушійні сили переходу від привласнюючих до відтворюючих форм господарства, ролі типолого-статистичного методу в історичному пізнанні археологічних подій і фактів, про шляхи первісного заселення людиною Східної Європи, соціальну орга-

¹⁶ О времени возникновения позднего палеолита в Европе.— В кн.: Археологические исследования на Украине... Днепропетровск, 1980, с. 27—28.

¹⁷ Оленковский Н. П. Позднепалеолитическая стоянка Леонтьевка на Нижнем Днепре.— В кн.: Археологические исследования на Украине... Днепропетровск, 1980, с. 29—30.

¹⁸ Кротова А. А. Исследования позднего палеолита в Северо-Восточном Приазовье.— АО, 1978 г. М., 1979, с. 351—352; Кротова А. А. Новые данные о позднем палеолите Северного Приазовья.— В кн.: Археологические исследования на Украине... Днепропетровск, 1980, с. 30—31.

¹⁹ Сергин В. Я. Раскопки Гонцовского палеолитического поселения.— АО, 1978 г. М., 1979, с. 402.

²⁰ Гладких М. И., Корниец Н. Л. Исследования в Межиричах.— АО, 1978 г. М., 1979, с. 319; Гладких М. И., Корниец Н. Л. Нова споруда з кісток мамонта в Межиричах.— Вісник АН УРСР, 1979, № 9, с. 50—54.

²¹ Вісник АН УРСР, 1973, № 4, с. 26—38; На магістралях науки. К., 1976, с. 300—321.

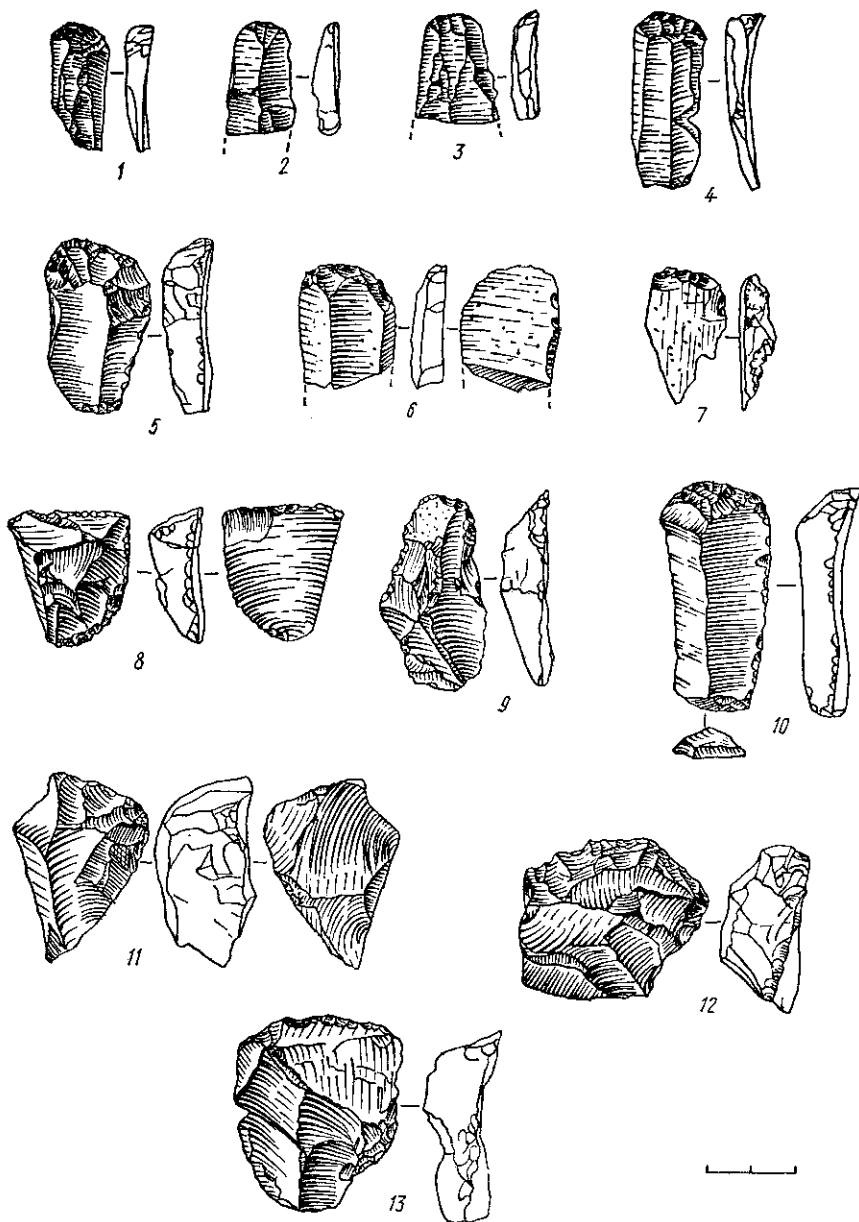

Рис. 5. Королеве. I культурний горизонт. Скребачки. Рання пора пізнього палеоліту (1—13).

візачію давніх колективів і роль ексгамії, про палео-економіку й демографію палеолітичного суспільства, характер етногенетичних процесів у давнину, тощо.

Немало було зроблено в галузі методико-теоретичних досліджень палеоліту в суто практичному плані.

Ще на світанку палеолітичної науки постало питання про класифікацію виробів з каменю. Питання це набуло особливої актуальності в 50-ті роки в зв'язку з широким впровадженням у практику археологічних досліджень статистичних методів і висуненням на перший план проблеми локальності у розвитку культури палеолітичного суспільства. Відгуком на потребу в єдиній якомога детальній класифікації палеолі-

тичних матеріалів з'явилися запрограмовані ще Г. А. Бонч-Осмоловським типолого-статистичні розробки французьких дослідників, передусім Ф. Борда для раннього палеоліту та Д. Соневій-Борд — для пізнього. Віддали їм данину й радянські дослідники палеоліту. З часом, однак, період захоплення системою Ф. Борда й далеко не завжди критичного ставлення до запропонованої ним методики класифікації кам'яних знарядь почав змінюватися більш стриманим і творчим підходом. Поступово вимальовувались недоліки, що органічно притаманні для типо-листа Ф. Борда та його типолого-статистичній системі в цілому²². Назріла необхідність у створенні стрункої детальної і побудованої згідно з правилами класифікації систематики палеолітичних виробів. Спроба виробити принципи такої систематики була зроблена на матеріалах мустьєрських пам'яток Руської рівнини і Криму²³.

Найновіші типологічні штудії в палеоліті не є самоціллю і не мають нічого спільного з так званим формально-типологічним методом, який багато в чому справедливо критикувався у минулому як вузько речознавчий. Сучасні класифікаційні розробки не тільки дозволили глибше і повніше сягти в матеріал, здобути з нього максимум наукової інформації, але явилися відправними й ключовими у вивченні фундаментальних історико-теоретичних проблем палеоліту. Зокрема, вони поставили на вищу й більш міцну методичну й фактологічну основу дослідження в галузі відмінностей розвитку палеолітичних індустрій.

Ідея локальності в розвитку культури палеолітичного суспільства, яка прийшла на зміну в 50-х роках теорії стадіальності, що панувала до того в радянській археологічній науці, перетворилася в магістральний напрямок радянського палеолітознавства. У працях з палеоліту останнім часом розглядається проблема локального підрозділу пам'яток або хоча б йдеться про культурну приналежність декотрих з них. Оволодівши думками, ідея множинності проявів палеолітичних індустрій не привела, однак, до такого ж однодумства в питанні єдиних і загальноприйнятих принципів і критеріїв підрозділу комплексів. Одні дослідники підрозділяють палеолітичні пам'ятки за одними ознаками, другі — за іншими. Ще ширший діапазон відмінностей у понятійному апараті для позначення виділених категорій культурної спільності, що по-різному розуміються різними дослідниками й використовуються стосовно до відмінних або ж, навпаки, однакових явищ²⁴. До того ж такі категорії звичайно не підпорядковані ієрархічно в рамках тих чи інших класифікаційних схем. Різні за обсягом категорії культурної єдності часто розглядаються ізольовано одна від одної. Тоді як одні дослідники обмежуються виділенням великих культурних регіонів, інші, навпаки, роблять наголос на відмінностях у культурі окремих мікрорайонів між невеликими групами пам'яток й окремими пам'ятками, не помічаючи культурних спільностей більш широкого територіального охоплення. В обох випадках штучно збіднюється і заплутується дійсна етнокультурна історія палеолітичного періоду. Назріла необхідність в уніфікації критеріїв та номенклатури в культурологічних розробках у палеоліті, у виробленні єдиної схеми локального підрозділу пам'яток.

Менш за все виправданий у цьому відношенні шлях, по якому йдуть деякі радянські дослідники палеоліту, які переносять на досліджувані ними регіони вироблені Ф. Бордом та його послідовниками принципи і критерії локального підрозділу мустьєрських індустрій Франції. Такий напрямок досліджень, хоч і дозволяє у першому наближенні диференціювати ранньопалеолітичні комплекси, призводить до спрощеного розуміння етнокультурних процесів у палеоліті, затушовує

²² *Гладилин В. Н.* Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. Киев, 1976.

²³ Там же.

²⁴ Там же.

реальні відмінності між пам'ятками різних територій. Потрібен був інший підхід до проблеми локального підрозділу палеолітичних комплексів. Методика такого розчленування була вироблена на матеріалах мустьєрських пам'яток Східної Європи. Було запропоновано підрозділяти комплекси за двома паралельними схемами²⁵.

У відповідності до першої з них усі ранньопалеолітичні індустрії підрозділяються за єдиними техніко-типологічними ознаками на варіанти, фації та типи. Значення цих категорій спільності полягає, насамперед, у тому, що вони дозволяють розібратись у строкатій мозаїці різних проявів індустрій раннього палеоліту, виявити ті чи інші закономірності, нащупати сполучні зв'язки між ними й тим привести в певну систему, упорядкувати цю різноманітність. У свою чергу, така систематизація пам'яток створює необхідну наукову базу для виділення конкретних культурно-історичних спільностей, матеріальним вираженням яких є категорії другої, культурно-історичної схеми — археологічні культури, культурні області й зони. Подібно до того, як етапові наукової інтерпретації пам'ятки передують етап описовий (упорядкування, класифікація матеріалу), виділенню культурно-історичних спільностей повинен передувати етап опису, упорядкування пам'яток, тобто та ж сама процедура класифікації, але не в межах одного комплексу, а на матеріалах більшої чи меншої кількості пам'яток. Таким чином, ми маємо неначе двоєдину тріаду категорій спільності, дві паралельні схеми підрозділу пам'яток, які відповідають різним, але взаємопов'язаним послідовним рівням дослідження: класифікаційному, просторово-описовому й інтерпретаційному, культурно-історичному.

Згідно з цими принципами було розчленовано мустьєрські пам'ятки Руської рівнини та Криму, виділено варіанти, фації й типи місцевих індустрій, окреслено археологічні культури, області й зони своєрідного розвитку культури раннього палеоліту²⁶. Вироблені на матеріалах мустьєрських пам'яток, обидві схеми локального підрозділу комплексів, як і методичні принципи, на яких вони ґрунтуються, можуть бути застосовані також для домустьєрських і пізньопалеолітичних індустрій.

Найновіші етнокультурні розробки з раннього палеоліту, підкріплені польовими відкриттями останніх років, дозволили багато в чому повновому підійти до розв'язання проблеми первісного заселення людиною території Європейської частини СРСР.

Ще зовсім недавно, яких-небудь двадцять-тридцять років тому, в радянській археологічній літературі побутувало уявлення про досить ранній, шельський, згідно з прийнятою тоді періодизацією, час появи людини в Східній Європі. Висловлювалися навіть припущення, що ця територія входила до зони олюднення мавпи²⁷. З часом, у міру розширення палеолітичних досліджень і вдосконалення методики обробки ранньопалеолітичних колекцій, початковий оптимізм змінився скепсисом. З'явилися розробки, в яких доводилося, що освоєння людьми Руської рівнини сталося не раніше ніж в мустьєрську епоху. І для такого скепсису були певні підстави. Надто вузькою і ненадійною була фактологічна база з домустьєрського періоду в Східній Європі.

Новітні дослідження свідчать про досить раннє освоєння людиною південної половини Європейської частини СРСР. Процес цей бере початок принаймні з кінця раннього ашелью, з часу міндельського

²⁵ *Гладилин В. Н.* Проблемы раннего палеолита..., с. 92—127; *Гладилин В. Н.* Принципы и критерии локального подразделения раннего палеолита.— В кн.: *Первобытная археология. Поиски и находки.* Киев, 1980, с. 21—38.

²⁶ *Гладилин В. Н.* Проблемы раннего палеолита..., с. 92—127; *Гладилин В. Н.* Принципы и критерии..., с. 21—38.

²⁷ *Підоплічко І. Г.* До питання про географічні умови, в яких виникла і розселилася людина.— *Матеріали з антропології України.* К., 1960, т. 1; *Борисковский П. И.* Начальный этап первобытного общества. Л., 1950.

зледеніння близько півмільйона років тому і засвідчений найдавнішим комплексом знахідок Королівського місцезнаходження на крайньому заході України. Не виключено, що на цьому етапі люди в процесі розселення проникли і далі на схід — у Південно-Східне Приазов'я. На це начебто вказують знахідки з пониззя Сіверського Дінця поблизу хутора Хрящі, які відносяться до того ж або дещо пізнішого часу, що й найдавніші комплекси Королівського²⁸, й знаходять у них певні паралелі. Якщо виходити з техніко-типологічних ознак ашельської індустрії на Закарпатті, епіцентром розселення давніх колективів у Східній Європі, в усякому разі, в її південно-західних областях, наймовірніше була в цей час західна частина Передньої Азії та Південь Центральної Європи, перш за все, Балкани. Проте освоєння людсьмй Європейської частини ЄСРСР не можна уявити як одноразовий короткочасний акт. Культурно-хронологічна неоднорідність ашельських індустрій цієї території свідчить про різний час і різні вихідні центри проникнення сюди людини. Це був тривалий процес, який мав, очевидно, хвилеподібний, переривчастий характер і різні вихідні території міграцій. Свідомством таких більш різних міграційних хвиль є Житомирське місцезнаходження у Поліссі й недавно відкриті в Криму пам'ятки з архайчним інвентарем ашельського вигляду. Культурне й хронологічне тяготіння зібраних на цих пам'яток колекцій до індустрій «пізнього ашелю» і раннього «мікоку» півночі ФРН і НДР робить найбільш вірогідним, враховуючи обумовлену природними факторами загальну направленість процесу розселення в палеоліті Центральної і Східної Європи з південного заходу й заходу на схід, проникнення на Руську рівнину та в Крим частини населення власне з цього центральноєвропейського ранньопалеолітичного ареалу. Можливо, цьому сприяла потужна трансгресія на Півночі Європи у ріс-вюрмі, викликана евстатичним підняттям рівня моря й тектонічним прогинанням земної кори. Освоєння людсьмй Східної Європи, що почалося ще в ранньому ашелі, тривало в наступну, мустьєрську, епоху. Новітні дані про ранньопалеолітичну добу на Україні підтверджують думку про провідну, якщо не виключну роль південно-західних і західних шляхів первісного заселення людиною Півдня Європейської частини ЄСРСР²⁹. Зміцнюються позиції прихильників цього напрямку розселення ранньопалеолітичних колективів на Руській рівнині і в Криму. Запропонована деякий час тому гіпотеза про переважне або часткове походження найдавнішого населення Східної Європи з області Кавказу³⁰, хоч і не може бути відкинута повністю, проте все ще не має підтвердження в археологічному матеріалі й поки що цілковито ґрунтується на припущенні та побічних даних.

Не було обійдено в новітніх теоретичних розробках з українсько-го палеоліту й духовне життя давнього населення краю. Багато видань вмістили зображення розмальованих вохрою кісток мамонта з Мізинського пізньопалеолітичного поселення. Встановити їх призначення довго не вдавалося. Звичайно вони розглядались як твори декоративного мистецтва та предмети нез'ясованого культу. І тільки нещодавно, че-

²⁸ Праслов Н. Д. Ранний палеолит Северо-Восточного Приазовья и Нижнего Дона. Л., 1968, с. 22—39.

²⁹ Праслов Н. Д. Ранний палеолит..., с. 60—63; Гладилін В. М. До питання про час та шляхи первісного заселення людиною території України.— УІЖ, 1969, № 10, с. 101—109; Гладилін В. Н. Проблемы раннего палеолита..., с. 128—151; Ю. Г. Колосов. Шайтан-Коба — мустьерская стоянка Крыма. Киев, 1972, с. 139—149.

³⁰ Любин В. П. Палеолит Турции и проблема раннего расселения человечества.— СА, 1957, № 37, с. 90; Любин В. П. Нижний палеолит СССР.— В кн.: Каменный век на территории СССР.— МИА, 1970, т. 166; Бибииков С. Н. Некоторые вопросы заселения Восточной Европы в эпоху палеолита.— СА, 1959, № 4; Бибииков С. Н. О первичном заселении Восточной Европы.— КСИА АН УССР, 1961, вып. 11; Бибииков С. Н. О южных путях заселения Восточной Европы в эпоху древнего палеолита.— Четвертичный период, 1961, вып. 13—15.

рез 20 років були виявлені ці знахідки, С. М. Бібіков запропонував їх нове оригінальне тлумачення³¹. Він звернув увагу на ділянки забитості й заплісування на поверхні кісток. Палеонтологи І. Г. Підоплічко й В. І. Бібікова, трасолог Г. Ф. Коробкова, судові експерти О. Ф. Рубжанський і В. Є. Бергер підтвердили це спостереження. На всіх п'ятьох розфарбованих червоною вохрою кістках простежуються ділянки згладженості, залощення поверхні, затверділості кісткової речовини й «спрацьованості» верхнього шару кістки, що відокремився від внутрішньої губчастої маси. Усі ці пошкодження могли статися тільки внаслідок багаторазових ударів по кістках якимось предметом протягом тривалого часу. Вдалося встановити й характер цих ударних інструментів. Ними виявилися знайдені поруч з кістками молоток з рогу північного оленя та стукачка з бивня мамонта. Спроби відтворити удари привели до несподіваного результату: виявилось, що кожна з п'яти кісток має своє особливе характерне звучання. Так зародилося припущення, що перед нами не просто предмети загарбованої культури, а найдавніші ударні музичні інструменти, що використовувались в обрядових святах. Це сміливе припущення, яке спочатку декого шокувало, тепер підтверджено скрупульозним аналізом знахідок та етнографічними паралелями й збагатило наші уявлення про інтелект палеолітичної людини.

У 1976—1980 рр. вийшли з друку узагальнюючі монографії й збірники статей з проблематики палеоліту України, видано археологічну карту палеолітичних і мезолітичних пам'яток Північно-Західного Причорномор'я, опубліковано чимало статей і повідомлень про палеолітичні дослідження в республіці в різних археологічних виданнях³². У підготовленому до перевидання російською мовою першому томі «Археології Української РСР» суттєво поновлено розділи з раннього і пізнього палеоліту.

Безперечні досягнення у вивченні палеоліту на Україні не можуть, однак, заслонити наявних недоліків, прогалин та упущень, що гальмують успішний у цілому дослідницький процес. Слід зазначити, що пам'ятки республіки досліджуються конче нерівномірно як у територіальному, так і в хронологічному відношенні. Наявна оголеність дослідницького фронту з проблематики пізнього палеоліту, не забезпечено повною мірою комплексності робіт із залученням учених природничих і технічних наук, недостатні наявні кадри кваліфікованих фахівців і науково-допоміжного персоналу. При помітних останнім часом зрушеннях рівня комплексних досліджень наше палеолітознавство все ще серйозно відстає від передового досвіду й кращих зразків світової науки про палеоліт.

З приведеного аналізу сучасного етапу палеолітознавства в УРСР випливають цілі й завдання палеолітичних досліджень у республіці на майбутнє.

У галузі польових досліджень, поряд з продовженням робіт в уже окреслених, насичених пам'ятками районах, таких, як Крим, Середнє Подністров'я, Закарпаття, басейн Середнього Дніпра, необхідно приділити увагу вивченню палеоліту в малодосліджених областях: у Північно-Західному Причорномор'ї, Верхньому Подністров'ї, Східній Волині, Поліссі, в Донбасі та Приазов'ї. Особливого значення набуває пошук опорних стратиграфічних розрізів і побудування на їх основі регіональних культурно-хронологічних колонок палеоліту. Велику роль

³¹ Бібіков С. М. Нове у вивченні найдавніших форм музично-хореографічного мистецтва.— Вісник АН УРСР, 1974, № 9, с. 43—55; Бібіков С. Н. Мезин. «Праздничный дом» и костяной музыкальный комплекс.— СА, 1978, № 3, с. 29—46.

³² Гладилін В. Н. Проблемы раннего палеолита...; Многослойная палеолитическая стоянка Кормань...; Исследование палеолита в Крыму...; Первобытная археология. Поиски и находки...; Красковский В. И. Памятники палеолита и мезолита Северо-Западного Причерноморья. Киев, 1978; Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества.

в цьому повинні відіграти комплексні дослідження із застосуванням усього сучасного арсеналу прийомів та методів природничо-технічних наук. У перспективі ці дослідження повинні вилитися в узагальнюючі комплексні монографії й монографічні серії з палеоліту різних регіонів республіки. Поки що така робота була здійснена лише для Середнього Подністров'я³³ та певною мірою з палеоліту Дніпровського Надпоріжжя³⁴. На порядок денний поставлено питання про видання подібних і більш досконалих узагальнюючих зведень з палеоліту Закарпаття, Криму, Полісся, Середнього Подніпров'я, Донбасу й Приазов'я. Підсумком таких регіональних розробок повинно стати створення на новій фактологічній і методичній основі фундаментального узагальнюючого дослідження «Палеоліт України», потреба в якому давно на зріла.

У методико-теоретичних дослідженнях, поряд з продовженням розробок проблем, що вже вирішувалися, необхідно накреслити нові перспективні наукові напрями.

Подальшого уточнення й поглиблення потребують типолого-статистичні розробки. Настав час видання спеціального класифікаційного атласу кам'яних виробів палеоліту за зразком відомих атласів Ф. Борда і Д. Соневої-Борд, але побудованих на зовсім іншій, новій методиці класифікації. Доки такий атлас не видано, враховуючи наявну відсутність загальноприйнятих критеріїв класифікації палеолітичних виробів, конче потрібно супроводжувати публікації з палеоліту якомога більшою кількістю рисунків знахідок із зазначенням проценту тих чи інших типологічних форм щодо різних категорій матеріалу, насамперед знярядь праці та нуклеусів. Це дещо полегшило б наукове спілкування між дослідниками, які дотримуються різних класифікаційних норм і, безперечно, сприяло б виробленню єдиної класифікаційної мови з палеоліту.

Взагалі, в органічному тандемі типологічного й статистичного методів пріоритет повинен бути відданий типології. Важливо не стільки як рахувати, а скільки, що й для чого рахувати. Статистичні дані мають наукову вагу лише тоді, коли спираються на чіткі, реальні і в розумній мірі деталізовані класифікаційні розробки, що виключають або хоча б зводять до мінімуму можливість суб'єктивних визначень. У протилежному разі статистика не тільки не сприяє пізнанню досліджуваних явищ і фактів, але, навпаки, перекидає дійсну картину, призводячи на перший погляд до переконалих, але насправді невірних висновків.

Важливо також чітко уявляти для чого, з якою метою робляться ті чи інші математичні підрахунки, що вони мають довести або, навпаки, заперечити. Перш ніж рахувати, потрібно мати ясну логічну модель дослідження і виробити комплекс логічних доказів тієї чи іншої робочої гіпотези, яка потім може бути підтверджена ще й статистичними викладками.

Уміло й цілеспрямовано застосовані математичні методи продемонстрували свою дієвість у розробках проблем палеоліту, як і інших розділів археологічної науки, стали важливим інструментом пізнання.

Не втратила актуальності й проблема локальних відмінностей в палеоліті. Необхідно продовжити роботу в напрямку дальшої уніфікації критеріїв підрозділу пам'яток та понятійного апарату для позначення спільностей, що виділяються, інакше кажучи, в напрямку вироблення єдиної культурологічної мови дослідження. Доведеться також

³³ Черныш А. П. Поздний палеолит Среднего Приднестровья.— В кн.: Палеолит Среднего Приднестровья.— Труды Комиссии по изучению четвертичного периода, 1959, т. 15; с. 3—214; Черныш А. П. Ранний и средний палеолит Приднестровья.— Труды Комиссии по изучению четвертичного периода. 1965, т. 25, с. 137; Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV. М., 1977, 183 с.

³⁴ Смирнов С. В. Палеолит Дніпровського Надпоріжжя. К., 1973, 170 с.

розчленувати ашельські і пізньопалеолітичні комплекси згідно зі схемами, виробленими на матеріалах мустьєрських пам'яток. При цьому необхідно подолати помітну останнім часом певну односторонність етнокультурних досліджень, вузькість підходу у виділенні місцевих відмінностей в культурі палеолітичного періоду. Трапилось так, що з деякого часу у вітчизняному та й в світовому палеолітознавстві прагнення до несупідрядного локального дроблення палеоліту, виявлення вузьколокальних груп і груп пам'яток без їх інтеграції, урахування більш загальних категорій відмінностей і схожості та установлення загальних закономірностей розвитку стало переважаючим. Зусилля дослідників спрямовані передусім на виділення дрібних археологічних культур і меншою мірою на з'ясування того спільного, що їм часом властиве, що їх не роз'єднує, а об'єднує. На обмеженість такого підходу вже зверталась увага³⁵. Пора дещо змістити акценти в наших культурологічних розробках. На перший план зараз висувається завдання виділити поряд з окремими археологічними культурами спільностей більш широкого територіального й культурного порядку — культурних областей і зон. Завдання це не з легких, але від його вирішення великою мірою залежить доля етногенетичних досліджень і прояснення питання щодо історичного змісту різних за обсягом категорій спільності в палеоліті.

Утім, якими б важливими не були завдання, що стоять перед сучасним палеолітознавством у розробці проблеми місцевих особливостей у розвитку палеолітичного суспільства, не можна не бачити того, що ідея локальності, яка протягом тридцяти років визначала спрямованість наукового пошуку в палеоліті, поступово втрачає своє магістральне, стратегічне значення. Являючи собою свого роду реакцію на теорію стадіальності, ця ідея надала дослідженням з палеоліту необхідного конкретно-історичного характеру й відкрила перспективу вивчення етнокультурних і етногенетичних проблем. Давно вже лежать в історіографічному архіві праці, що постулювали одноманітність культури палеоліту від атлантичного до тихоокеанського узбережжя Євразії і від північної її околиці до півдня Африки. На зміну їм прийшли статті й монографії про місцеві відмінності в культурі різних палеолітичних регіонів. Однак у цьому природному процесі зміни наукових концепцій незабаром визначився і небажаний крен. Місцева своєрідність у культурі палеолітичних суспільств почала заслоняти собою загальні закономірності їх розвитку. Встановити й пояснити ці глобальні закономірності й покликана була колись теорія стадіальності, яка в свою чергу змінила в 20-х роках еволюційну теорію й утвердила в археології діалектико-матеріалістичні поняття стрибка і послідовності етапів (стадій) розвитку суспільства. Термін «стадіальність» незаплатно випав із нашого наукового лексикону. Зараз, як здається, настав час повернутися до ідеї стадіальності в розвитку суспільства на сучасному етапі вивчення палеоліту, з урахуванням новітніх типологічних й етнокультурних розробок.

З ідеєю стадіальності на сучасному етапі найтісніше пов'язана концепція нерівномірності суспільного розвитку, що являє собою як би зворотний бік медалі. Навіть в наш вік науково-технічної революції на Землі лишилося немало місць, де озброєні луком та стрілами аборигени не мають ані найменшого уявлення ні про атомну енергію, ні про комп'ютери, ні про сенсаційні перемоги людини в космосі. Явище це сягає коріннями у далеке минуле, сходячи до початкових етапів становлення людського суспільства. Диспропорції в темпах історичного розвитку мали місце чи не з перших кроків людини на Землі. Одні

---

³⁵ Бібіков С. М. Перспективні теоретичні розробки...; Гладилін В. Н. Принципи і критерії...

колективи йшли в своєму розвитку вперед, інші — відставали. Сучасні методи датування дають можливість простежити цей процес. Вище вже відзначалося незвичайно раннє зародження пізньопалеолітичних індустрій на Закарпатті й Близькому Сході — цих островах прискореного розвитку серед моря одночасних їм мустьєрських колективів. Мабуть, різними були темпи прогресу також всередині мустьєрського й домустьєрського суспільства. Встановлення та вивчення цих явищ дозволить конкретизувати історичний процес, збагатить його новим змістом.

Концепція нерівномірності розвитку палеолітичного суспільства диктує необхідність внесення суттєвих коректив у періодизаційні схеми палеоліту. Давно вже, з часів Г. Мортільє, в науці утвердилися й стали звичними такі поняття, як шельська, ашельська, мустьєрська та пізньопалеолітична епохи. Ці періодизаційні категорії було виділено на основі характерних особливостей техніки обробки каменю і набору знарядь праці, властивих тій чи іншій добі. Критерії ці потребували уточнень і доповнень новими ознаками. Розвиток, однак, пішов зовсім у іншому напрямку. Все, як кажуть, було поставлено з ніг на голову. З легкої руки французьких дослідників археологічний підхід до періодизації палеоліту був заміщений хронологічним. Критерієм для віднесення палеолітичних пам'яток до певної епохи стали служити не стільки техніко-типологічні особливості індустрії, скільки показники часу їх існування. Так, комплекси від гюнцького зледеніння до ріс-вюрмського міжльодовиков'я почали відносити до ашеля, ріс-вюрмського віку — до премустьє, ранньовюрмські — до мустьєрської доби, більш пізні вюрмські, починаючи з інтерстадіалу вюрм $1/2$ альпійської схеми, — до пізнього палеоліту. Французькі мірки були перенесені й на наш вітчизняний палеолітичний ґрунт. Останній наочний приклад тому — стаття Х. А. Амірханова, М. В. Аніковича й І. А. Борзіяка, в якій до початкової пори пізнього палеоліту віднесено «незалежно від їх археологічного обрису»³⁶ (!) архаїчні індустрії Костьонка та Південного Заходу СРСР з переважанням в інвентарі мустьєрських форм. Зроблено це лише на тій підставі, що ці індустрії за геологічними даними відносяться до часу зародження пізньопалеолітичної техніки в сучасному хронологічному розумінні цього процесу. Якщо відійти від цього надто умовного й штучного репера, то такі комплекси за своїми техніко-типологічними характеристиками повинні були б недвозначно віднесені до мустьєрських індустрій. Інтерпретувати їх як пізньопалеолітичні — це все одно, як вважати капіталістичними племена індійських мисливців на бізонів Північної Америки тільки тому, що вони були сучасниками французької буржуазної революції, або відносити до соціалістичних суспільств відсталі колективи тропічної Африки, амазонських джунглів й аборигенів Австралії, які знаходяться на первісній стадії розвитку, лише на тій підставі, що вони живуть в епоху соціалізму.

Склалася таким чином, парадоксальна ситуація: археологічна періодизація палеоліту ґрунтується не на археологічних критеріях, а на хронологічних факторах, які цілком належать до сфери природничих наук. Такий підхід до періодизації цілком ігнорує нерівномірність розвитку палеолітичного суспільства. Хронологічний рубіж між епохами мислиться при цьому як якась розмежувальна пряма лінія, хоч його правильніше було б зображувати у вигляді хвилястої лінії із значною амплітудою коливань. За початок нової археологічної епохи необхідно вважати час появи перших пам'яток з властивою для неї індустрією. Комплекси, характерні для попередньої доби, які існували в цей і скільки завгодно в більш пізній час, повинні розглядатися як пере-

³⁶ Амирханов Х. А., Аникович М. В., Борзняк И. А. К проблеме перехода от мустье к верхнему палеолиту на территории Русской равнины и Кавказа.—СА, 1980, № 2, с. 7.

житочні й відносяться до цієї попередньої епохи. Такими, наприклад, є олдувайський комплекс ашельського часу в гроті Валоне у Франції, ашель-мустьєрського часу в Африці, мустьє пізньопалеолітичного часу в нижньому шарі стоянки Костьонки XII на Дону й Клімауци в Молдавії. Така постановка питання передбачає подальшу конкретизацію археологічних критеріїв періодизаційного підрозділу пам'яток, з'ясування характерних для тієї чи іншої доби прийомів обробки каменю, набору й особливостей виробничого інвентаря.

Великого значення в зв'язку з цим набувають етногенетичні дослідження з палеоліту, питання походження та зникнення археологічних культур. Проблема ця належить до найбільш складних як у методичному, так і в суто практичному плані. На наявні тут труднощі вже звертав увагу С. М. Бібіков³⁷. Тепер завдання полягає в практичному пошуку рішень в конкретних культурологічних ситуаціях. Чільну роль набуває питання вивчення переломних рубежів у розвитку палеолітичних індустрій. Надто бажано розібратись у механізмі й конкретних формах переростання культур однієї епохи в культури іншої, наступної. Першорядну важливість при цьому мають комплекси перехідні від ашелю до мустьє, від мустьє до пізнього палеоліту. Останнім часом такі комплекси виявлено на Закарпатті, і це обіцяє плідотворні розробки генетичних питань палеоліту республіки.

Давно вже не сходить з орбіти історико-теоретичних досліджень проблема соціального устрою палеолітичних колективів. Ключовим тут є питання про час зародження суспільних інститутів і їх конкретні форми. Сьогодні хіба що в декотрих поверхневих учбових посібниках та науково-популярних виданнях можна ще зрідка зустріти стосовно до ашельської епохи, не кажучи вже про мустьєрську, колись поширений в археологічній літературі термін «первісна орда». Кануло в історіографічну Лету й вартє уваги аморфність свого історичного змісту поняття «передплем'я», що промайнуло в літературі деякий час тому. Були висловлені припущення про родоплемянний, екзогамний і матрілокальний устрій ранньопалеолітичного суспільства³⁸. Здогадки ці базуються на характері житлових будівель, їх внутрішнього інтер'єру, плануванні поселень та специфіці статевого складу неандертальських поховань. Робилися також спроби пояснити екзогамними зв'язками синкретичний характер кам'яного інвентарю окремих мустьєрських стійбищ³⁹. Останній аспект у світлі новітніх типолого-статистичних і етнокультурних розробок уявляється перспективним. Великого значення в зв'язку з цим набувають питання хронологічної й типологічної кореляції комплексів у середині вузьколокальних угруповань пам'яток та їх співвідношень із сусідніми комплексами, з іншими культурними традиціями в рамках тих чи інших культурних областей. Найбільш перспективними в цьому відношенні є такі регіони, як Східний Крим, Середнє Подністрів'я та Закарпаття з їх багат шаровими стратифікованими пам'ятками.

Але, однак, з окреслених проблем, ні одна не може претендувати на роль магістральної, стрижневої. Стає все очевидніше, що такою фундаментальною провідною ідеєю, що фокусує всі перелічені наукові напрямки, повинна стати проблема взаємодії природи і суспільства. Тільки в контексті цієї глобальної масштабу проблеми можуть бути вирішені історико-теоретичні завдання, що стоять перед сучасним палеолітознавством. Інакше кажучи, повністю зберігає свою актуальність

³⁷ Бібіков С. М. Перспективні теоретичні розробки...

³⁸ Там же.

³⁹ Черныш А. П. К вопросу о времени возникновения родового строя.— КСОАМ, 1964, с. 81—85; Бибигов С. Н. К социальной интерпретации мустьерских поселений.— В кн.: Реконструкция древних общественных отношений по археологическим материалам жилищ и поселений. Л., 1974, с. 14—16.

і цілеспрямованість на майбутнє сформульоване XXV з'їздом КПРС цілісне у своїй двоєдності головне завдання радянської науки: «подаліше розширення й поглиблення досліджень закономірностей природи і суспільства». Дещо вже зроблено в цьому напрямку, про що свідчить, зокрема, вихід 1974 р. у світ збірника «Первобытный человек и природная среда» або запланована на шість років (1977—1982) спільна радянсько-французька тема «Динаміка взаємодії природного середовища й доісторичного суспільства». Це, однак, лише перші кроки на виключно актуальному і перспективному шляху. Необхідно зайнятися проблемою «природа і суспільство» в усьому її багатогранному обсязі та взаємозв'язку різних наукових аспектів. Чільне значення при цьому має вивчення дії в палеоліті основного закону розвитку покласових формацій, який розкриває зміст головного діалектичного протиріччя в первісну епоху — протиріччя між суспільством і природним середовищем. Якщо дещо видозмінити попереднє формулювання⁴⁰, то закон цей може бути сформульований сьогодні таким чином: у первісну епоху темпи суспільного розвитку обумовлені перш за все характером фізико-географічних умов існування та їх динамікою; при інших однакових умовах малосприятливе для життя, мінливе природне середовище прискорює суспільний прогрес, а сприятливе, стабільне — уповільнює його.

Запропоноване формулювання логічно витікає з відомого перефразування К. Марксом висловлювання німецького поета Ф. Л. Штольберга: «Надто щедра природа» веде людину, як дитину, на помочах». Вона не робить власний розвиток людини природною необхідністю»⁴¹.

У контексті проблеми «людина й середовище» необхідно продовжити також успішно розпочату С. М. Бібіковим розробку питань палеодемографії та палеоекономіки палеолітичного суспільства.

Закликаючи до розширення й активізації теоретичних досліджень з палеоліту, до подолання надмірного емпіризму й вузькості наукового кругозору, здається, не зайвим буде супроводити цей заклик застереженнями проти іншої крайності. З деякого часу в археологічній науці накреслилася тенденція до голого, відірваного від археологічної практики і конкретного матеріалу теоретизування й, що гірше, до своєрідної кастовості досліджень. Згідно з поглядами прихильників цієї тенденції, що чим далі дає себе знати все відвертіше, одні повинні лише провадити розкопки й публікувати здобуті матеріали, збагачуючи джерелознавчий ґрунт, тоді як дехто, необтяжений цією «чорною» роботою, стане пожинати теоретичний врожай, узагальнюючи й пояснюючи простежені археологічні факти і явища. Це — хибний і небезпечний шлях. Навряд чи стан археологічної науки сьогодні такий, щоб її поділяти, подібно, скажімо, фізиці на прикладну й теоретичну. Навряд щоб це взагалі коли-небудь сталося, а якщо й станеться, то не дуже скоро, у вельми далекому майбутньому. Зараз же, як і раніше, потребується органічний дослідницький і науково-організаційний сплав практики і теорії, теорії й практики. Тільки з цього творчого сплаву можуть вирости по-справжньому свіжі й життєздатні наукові гіпотези та концепції.

Вимальовується таким чином ланцюг взаємопов'язаних історико-теоретичних і методичних проблем сучасного палеолітознавства, зокрема палеолітичної науки на Україні. Успішне розв'язання їх багато в чому залежить від ступеня досконалості організаційної структури досліджень з палеоліту в республіці. Останнім часом в цьому відношенні намітився поворот на краще. При науковій раді з проблеми «Археологічні дослідження на території Української РСР» створено палеолітич-

⁴⁰ *Гладилин В. Н.* Роль народонаселения в процессе взаимодействия природы и общества в каменном веке.— В кн.: *Первобытный человек и природная среда.* М., 1974.

⁴¹ *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори, 1963, т. 23, с. 483.

ну комісію, в завдання якої входить програмування та координація досліджень з палеоліту УРСР. Але цього, здається, все ж недостатньо. Необхідно, як сказано у прийнятому XXVI з'їздом Комуністичної Партії Радянського Союзу документі «Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року», «своєчасно визначати і змінювати спрямованість досліджень та розробок, організаційну структуру наукових установ відповідно до вимог науково-технічної революції». Парадоксально виглядає та обставина, що на Україні, яка займає одне з перших місць в Радянському Союзі за кількістю палеолітичних пам'яток, їх різноманітністю та науковою значимістю, до цього часу не має в структурі центральної археологічної науково-дослідної установи, якою є Інститут археології АН УРСР, такого спеціалізованого підрозділу, як відділ палеоліту. Зрештою, зараз такий відділ і не може бути створений без необхідних кваліфікованих кадрів. Тим часом підготовка останніх лише бажати кращого. Котрий рік підряд Інститут археології АН УРСР безрезультатно намагається відшукати кандидатів в аспірантуру з спеціальності палеоліту. І це не випадково. Доводиться констатувати, що повпреди археологічної науки в Київському державному університеті далеко не використовують усіх своїх можливостей у підготовці фахівців-археологів. Не зайвим було б кафедрі археології та музеєзнавства КДУ запозичити перевірений життям досвід підготовки спеціалістів-палеолітознавців у Ленінградському державному університеті, де давно вже читають лекції і ведуть спецкурси й семінарські заняття з палеоліту практично всі науковці сектору палеоліту Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР. Більш того, практика показує, що підготовку кадрів археологів, у тому числі і палеолітознавців, потрібно розпочинати вже з шкільної лави. Однею з можливих форм роботи з молоддю, що добре зарекомендувала себе в цьому напрямку, є створена на базі Археологічного музею АН УРСР археологічна секція Малої Академії наук школярів м. Києва, з числа членів якої в останні роки поповнюється контингент студентів історичного факультету КДУ.

Отака широка, але, звичайно, невичерпна програма завдань і проблем, що стоять перед радянською палеолітичною наукою, складовою частиною якої є й українське палеолітознавство.

Незважаючи на наявні недоліки й труднощі, накопичений українськими вченими досвід і ясність наукових перспектив дозволяють з оптимізмом дивитись у майбутнє палеолітичних досліджень на Україні.

В. Н. ГЛАДИЛИН

Исследования палеолита на Украине и их перспективы

Резюме

В истекшем пятилетии на Украине были открыты и исследованы новые палеолитические памятники и продолжалось изучение ранее обнаруженных поселений (Королево и Чернинская группа местонахождений в Закарпатье, Молодовские стоянки, Кормань IV, Кетросы на Днестре, Бодракские и Заскальнинские памятники в Крыму, Леонтьевка на Нижнем Днепре, Пронятин на Тернопольщине, Гонцы в Полтавской области, Межирич на Черкащини, Куйбышево, Звановка и другие в Донбассе и Приазовье). В ходе этих работ были открыты древнейшие на территории республики ашельские памятники, обнаружены комплексы, переходные от ашеля к мустье и от мустье к позднему палеолиту. Разрабатывались актуальные методические и историко-теоретические проблемы палеолитической науки: классификация изделий из камня, времени и путей первоначального заселения человеком Восточной Европы, локальных различий в раннем палеолите Европейской части СССР, интеллектуальной жизни палеолитических обитателей территории Украины.

Из проведенного анализа современного состояния украинского палеолитоведения вытекают задачи палеолитических исследований в республике на будущее. В области полевых изысканий, наряду с продолжением работ в уже вырисовавшихся, насыщенных

пам'ятниками району, должно быть уделено внимание комплексному изучению палеолита в малоисследованных областях. В перспективе эти исследования должны вылиться в обобщающие монографии и монографические серии по палеолиту различных регионов. Итогом таких региональных разработок должно явиться создание на новой источно-ведческой и методической основе фундаментального труда «Палеолит Украины».

В методико-теоретических изысканиях, наряду с углублением исследований уже определенных проблем, предстоит более широко заняться разработкой вопросов взаимодействия природы и общества в палеолите, действия основного закона развития первобытного общества, стадийности и неравномерности процесса эволюции палеолитических индустрий, культурогенеза, социального устройства палеолитических сообществ.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

Підсумки та завдання вивчення доби мезоліту і неоліту на Україні

Серед завдань вивчення первісної історії населення України і суміжних районів досить важливе місце посідають проблеми культурно-територіального членування пам'яток мезоліту і неоліту, визначення їх хронології та проведення періодизації культур. Слід зазначити, що в цьому напрямку за останні десятиріччя у нас уже зроблено багато, але перед дослідниками мезоліту і неоліту України стоїть ще ряд важливих завдань.

Чимало нового у розв'язанні названих вище проблем внесли польові дослідження останніх п'яти—семи років, на розгляді яких ми коротко зупинимося.

Нові пам'ятки досліджено роботами експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом Л. Г. Мацкевого на території Львівської області (Вороців 2), у Подністров'ї (Незвисько, Старунь) та Закарпатті (Кам'яниця 1, 2). На поселенні Вороців 2 Яворівського району Львівської області в 1974—1977 рр. розкрито значну площу, де виявлено заглиблення, очевидно, господарського призначення та зібрано численний крем'яний матеріал: вкладиші та вістря з затупленою спинкою (тупоспинники), свідеродні вістря та геометричні мікроліти-трапеції і сегмент. Близький за складом крем'яних виробів комплекс знахідок зібраний і на поселенні Старуня Івано-Франківської області, що включає шість трапецій і свідерський наконечник. На поселенні Кам'яниця 1 в урочищі Скельки Ужгородського району в культурному шарі на глибині 0,8—1,6 м виявлено понад тисячу виробів із різних порід каменю, серед яких різці на відшепах, вісім трапецій, трикутник та тупоспинники-вкладиші¹. Досліджені пункти Вороців 2, Кам'яниця є першими виразними мезолітичними місцезнаходженнями на Львівщині і в Закарпатті.

До числа нових робіт по виявленню мезолітичних пам'яток у Прикарпатті та Подністров'ї відносяться і розкопки експедицією Кам'янець-Подільського музею під керівництвом Л. І. Кучугури ранньомезолітичної стоянки Врублівці Хмельницької області, а також розвідки С. О. Балакіним стоянки в урочищі Бурлаків Яр поблизу с. Ломачинці Сокирянського району Чернівецької області. У Врублівцях зафіксоване сумісне залягання ранніх свідерських вістрів разом з середньовисокою трапецією, а важливою рисою колекцій із Ломачинців є поєднання вкладишів кукрецького типу і трапецій.

¹ Мацкевой Л. Г. Исследование на поселении Вороцев II.— АО, 1976 г. М., 1977, с. 355; Мацкевой Л. Г., Адаменко О. М., Василенко Б. А. Работы в Старуни.— АО, 1978 г. М., 1979, с. 366; Мацкевой Л. Г., Боднар Г. Е. Исследования Закарпатской экспедиции.— АО, 1978 г. М., 1979, с. 367.